

ר' יהודה ליאון בן ר' משה משקוני

אבן העזר

על פירוש התורה לר' אברהם אבן עזרא

בעריכת

חיים קרייסל

בראשית



הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב



ספריית גולדשטיין-גורן במחשבת ישראל

פרסום מס' 28

The Goldstein-Goren Library of Jewish Thought

Publication No. 28

R. Judah Leon ben Moses Moskoni

Eben Ha-'Ezer

Supercommentary on Ibn Ezra's Torah Commentary

edited by

Howard Kreisel

Genesis

הפצה: מוסד ביאליק

www.bialik-publishing.co.il

מסת"ב 978-965-536-323-4



כל הזכויות שמורות

להוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

באר-שבע תשפ"א

תוכן העניינים

כרך ראשון : בראשית

ט	פתח דבר
יא	הקדמת המהדיר
	מבוא (יא); חיי המחבר, נודדיו ויצירותיו (יג); המקורות של משקוני (יז); מטרת הביאור וסגנונו (כא); ביאורי פשט: ענייני לשון, פסוקים, פירושים החולקים על פירושי רש"י, ענייני חשבון, ענייני מדע ורפואה, עניינים חברתיים, עניינים גיאוגרפיים, ענייני הלכה, שינויי נוסח, השגות על פירושו של אבן עזרא (כה); ביאור הסודות: שמות האל וכינויו, בריאת העולם וסידורו, תורת הנפש והעולם הבא, נבואה נבואת משה ונסים, טעמי המצוות, ביקורת המקרא (מד); מסעי א"ע על פי משקוני (עט); סיום (פא)
3	הקדמת המחבר
13	הקדמת ר' אברהם אבן עזרא ל'ספר הישר' עם ביאור 'אבן העזר'
31	פרשת בראשית
88	פרשת נח
116	פרשת לך-לך
143	פרשת וירא
165	פרשת חיי שרה
177	פרשת תולדות
191	פרשת ויצא
213	פרשת וישלח
227	פרשת וישב
240	פרשת מקץ
250	פרשת ויגש
256	פרשת ויחי
271	הערות

כרך שני : שמות

1	פרשת שמות
93	פרשת וארא
130	פרשת בא
189	פרשת בשלח
222	פרשת יתרו
290	פרשת משפטים
346	פרשת תרומה

409	פרשת תצוה
459	פרשת כי תשא
560	פרשת ויקהל
568	פרשת פקודי
587	הערות

כרך שלישי: ויקרא, במדבר, דברים

1	פרשת ויקרא
31	פרשת צו
59	פרשת שמיני
82	פרשת תזריע
97	פרשת מצורע
112	פרשת אחרי מות
146	פרשת קדושים
159	פרשת אמור
185	פרשת בהר סיני
195	פרשת בחקותי
207	פרשת במדבר
224	פרשת נשא
233	פרשת בהעלותך
248	פרשת שלח-לך
259	פרשת קרח
272	פרשת חקת
283	פרשת בלק
301	פרשת פנחס
312	פרשת מטות
319	פרשת מסעי
327	פרשת דברים
341	פרשת ואתחנן
369	פרשת עקב
380	פרשת ראה
401	פרשת שופטים
415	פרשת כי תצא
431	פרשת כי תבוא
441	פרשת נצבים
446	פרשת וילך
450	פרשת האזינו
470	פרשת וזאת הברכה
485	הערות

פתח דבר

בשלושה כרכים אלו מובא לדפוס בפעם הראשונה במלואו הביאור 'אבן העזר' לפירוש אבן עזרא לתורה, שנכתב על ידי ר' יהודה ליאון בן ר' משה משקוני באמצע המאה הארבע עשרה. ביאור זה שרד בכתב יד יחיד (כ"י לונדון-מונטיפיורי 49), שאורכו 389 דפי פוליו והועתק בעיר תלמסאן שבאלג'יריה בשנת 1490. במקור, הביאור מחולק לפרשיות התורה, והוספתי חלוקה לפרקים ולפסוקים. כדי להקל על הקורא מובא הפירוש של אבן עזרא במקביל לביאור. אין כאן ניסיון ליצור מהדורה טובה יותר של פירושו של אבן עזרא, ולצורך זה יש להסתמך בעיקר על המהדורה הנמצאת במקראות גדולות 'הכתר' בעריכת מנחם כהן (הוצאת אוניברסיטת בר-אילן). יש לציין שיש קרבה יתירה בין נוסח פירושו של אבן עזרא שהשתמש בו משקוני לבין הנוסח במהדורת 'הכתר'. המילים המודגשות בפירושו של אבן עזרא במהדורה שלפניכם מתייחסות למילים בפסוקי התורה שהוא מפרש, בעוד המילים המודגשות ב'אבן העזר' מתייחסות לדברי אבן עזרא שמביא משקוני בביאורו את דבריו. מילים בסוגריים מרובעים בתוך הפירוש של אבן עזרא מציינות נוסח שונה שהיה בביאורו של משקוני. מילים בסוגריים מרובעים בתוך הביאור עצמו מציינות אותן מילים שברור שהן חסרות ויש להוסיפן, או מילים שלא הייתי בטוח בפענוחן כי הן היו קצת דהויות, או תיקונים שלי לטעויות של המעתיק, או של משקוני עצמו בצייטוטיו מפסוקי התנ"ך. כפי שאראה להלן בהקדמת המהדיר, משקוני לא סיים את ביאורו וכנראה השאיר רווח בהרבה מקומות, אליהם הוא התכוון לחזור ולהוסיף את המקור של פסוק מסוים או להביא את נוסח הפסוק. במקומות אלו השלמתי את החסר. מילים בסוגריים עגולים הן מילים שמופיעות בכתב היד אך ברור שיש למחקן. בסוגריים עגולים הוספתי גם הפניות בסיסיות לספרות המקור, הן בפירושו של אבן עזרא והן ב'אבן העזר'. גם הוספתי בסוף כל כרך הערות בענייני נוסח וגם המקורות של משקוני, וציינתי את המקומות שבהם כתב היד ניזוק ולא ניתן לפענח את המילים.

פרויקט ההדרת 'אבן העזר' הוא המשך לפרויקט קודם שלי, 'חמישה קדמוני מפרשי ר' אברהם אבן עזרא', שנתמך על ידי הקרן הלאומית למדע, מס. 9/11, ופורסם על ידי המרכז הבינלאומי למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין-גורן בסדרה הנוכחית. כפי שאראה להלן, משקוני הסתמך הרבה על שני ביאורים שמופיעים שם, זה של ר' יוסף אבן כספי וזה של ר' ישעיה בן מאיר.

תודתי ניתנת למר אשר בנימין שעזר לי בסדר הספר ולמר אהרלה אדמנית שערך את ההקדמה שלי. המימון לפרסום הספר מגיע מהקתדרה במחשבת ישראל ע"ש מרים מרתה הוברט, שהייתי מופקד עליה.

את הספר אני מקדיש לזכרו של חברי פרופ' חיים (הרולד) כהן, מומחה לעברית מקראית ושפות שמיות במחלקה ללשון עברית ובמחלקה למקרא באוניברסיטת בן-

פתח דבר

גוריון בנגב. פרופ' כהן היה מעריץ גדול של ר' אברהם אבן עזרא והקדיש מספר מחקרים להראות, על פי המחקר המודרני, עד כמה צדק אבן עזרא בביאורים שונים שלו לפשט המקרא. מעל הכול פרופ' כהן היה צירוף נדיר בין איש אמת שלא מתפשר בחקירתו את האמת ובפרסום מסקנותיו, גם שהן מנוגדות לגמרי לדעה המחקרית המקובלת, לבין איש שלום, נעים הליכות שדיבורו תמיד בנחת. הוא פעל רבות להביא שלום בין אנשים ולהושיט יד לנזקקים. יהי זכרו ברוך.

חיים קרייסל

הקדמת המהדיר

מבוא

את יצירתו המפורסמת ביותר של ר' אברהם אבן עזרא, היא פירושו לתורה המכונה 'ספר הישר', הוא השלים בעיר לוקה שבאיטליה בין השנים 1142-1145. אבן עזרא לא הסתפק בפירוש זה לתורה. בשנת 1155 בערך הוא התחיל לעבוד על פירוש ארוך יותר בעיר רדום (ככל הנראה, רואן) שבצפון צרפת.¹ הוא החליט לשנות את מבנה הפירוש, ובפירושו לספר בראשית הפריד בין ביאורים לשוניים לבין ביאורים בעניינים אחרים. פירוש זה, המכונה 'שיטה אחרת', שרד רק עד אמצע פרשת לך-לך, ויתר הפירוש אבד כבר בתקופה מוקדמת.² אפילו החלק ששרד לא היה ידוע לכמעט כל מפרשי אבן עזרא. באותה תקופה, בין השנים 1155-1157, השלים אבן עזרא פירוש שני לספר שמות, שאותו כתב לפי המבנה הקודם של פירוש רצוף, בלי ההפרדה בין שני סוגי ביאור שמאפיינת את 'שיטה אחרת'.³ פירוש זה ארוך בהרבה מהפירוש הראשון לספר שמות. אבן עזרא הרחיב את הדיבור על עניינים אחדים שנמצאים בפירושו הראשון, הוסיף לא מעט ביאורים, אך לפעמים השמיט ביאורים ואף שינה את דעתו בכמה מקומות. ברוב כתבי היד של 'ספר הישר' וברוב הביאורים עליו, הפירוש השני לספר שמות תפס את מקומו של הפירוש הראשון, וכך גם מתחילת הדפסת הפירוש לתורה. אולם הרבה מהפרשנים הכירו גם את הפירוש הראשון, והיו גם אלו שהעדיפו פירוש זה על הפירוש המאוחר יותר.⁴ אין פירוש נוסף ליתר ספרי התורה, אך שרדו ביאורים לספר בראשית, שתלמידו של אבן עזרא ר' יוסף בן יעקב ממדוויל רשם בלונדון בשם מורו.⁵

¹ על פירוש זה ראה אוריאל סימון, ר' אברהם אבן עזרא: הפירוש הקצר לתורה, הפירוש הארוך לבראשית ושמות, וקטעי הפירוש בעל-פה לבראשית [להלן: ר' אברהם אבן עזרא], בתוך: מקראות גדולות 'הכתר', מהדורת מנחם כהן, שמות, חלק א, רמת-גן תשע"ב, עמ' י-כב.

² החלק הדקדוקי על פרשת לך לך' הגיע לידינו במלואו בכמה כתבי יד, אבל החלק השני של הפירוש נקטע באמצע הפירוש לבראשית יב, יא – סימן שיתר כתב היד ששימש כמקור לכתבי יד אלו אבד; ראה סימון, ר' אברהם אבן עזרא, עמ' טז. הפירוש מופיע במהדורת אשר וייזר לפירושי התורה של אבן עזרא, סוף כרך א, ובמקראות גדולות 'הכתר' בעריכת מנחם כהן, בראשית, כרך א. כבר מיכאל פרידלנדר פירסם פירוש זה; ראה Michael Friedlander, *Essays on the Writings of Abraham Ibn Ezra*, London 1877, pp. 1-64 [להלן: מסות על כתבי ראב"ע].

³ על פירוש זה ראה י"ל פליישר, 'מבוא', בתוך: ספר אבן עזרא לספר שמות, מהדורת י"ל פליישר, וינה תרפ"ו, עמ' XXXIX-XI. פליישר הכין מהדורה מדעית של פירוש זה עם ביאור. ברור לפי פירוש זה שאבן עזרא כתב אותו אחרי הפירוש לבראשית. בפירוש הארוך לשמות לב, טז, הוא מפנה לפירושו בתחילת בראשית, והעניין נמצא רק בהקדמה ל'שיטה אחרת'; ראה סימון, ר' אברהם אבן עזרא, עמ' יד-טו.

⁴ אחד מהפרשנים שהעדיפו הפירוש הראשון הוא בעל צפנת פענח, ר' יוסף בן אליעזר הספרדי. הוא כתב את פירושו בירושלים לקראת סוף המאה הארבע עשרה ובחר לבאר רק את הגרסה הראשונה של הפירוש, כי חשב שהפירוש השני הוא לא פרי עטו של אבן עזרא אלא לקט ביאורים של אבן עזרא שאסף וערך אחד מתלמידיו; ראה ר' יוסף בן אליעזר הספרדי, ספר צפנת פענח, מהדורת דוד הערצאג, כרך א, קרקא 1911, עמ' 181.

⁵ שרדו פירושים לפרשת 'וישלח' ולפרשת 'ויחי' ששמע ר' יוסף בן יעקב ממדוויל מפי אבן עזרא בלונדון והוא רשם אותם בשם רבו. פירושים אלו מופיעים במקראות גדולות 'הכתר', בראשית, כרך ב, עמ' 80-85.

לפי דעת רוב החוקרים, את הביאור המקיף הראשון לפירושו של אבן עזרא לתורה יש לייחס לר' משה אבן תבון, בנו של ר' שמואל, למרות שיש עדות על ביאור שקדם לו כפי שנראה להלן. הביאור של ר' משה אבן תבון נכתב בפרובנס במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה, ולצערנו הוא לא שרד.⁶ בתחילת המאה הארבע עשרה נכתבו בפרובנס לפחות שלושה ביאורים על פירוש אבן עזרא לתורה ששרדו – ביאורו של ר' יוסף כספי, 'פרשת הכסף';⁷ ביאור שמיוחס בטעות לפרשן הספרדי ר' שלמה אבן יעיש הבחור, אך ברור שהוא לא כתב אותו ונראה שיש לייחס את הביאור לחברו של כספי, ר' ישעיה בן מאיר מפרובנס;⁸ והביאור 'אוות נפש' שמיוחס בטעות לר' אשר קרשקש מתחילת המאה החמש עשרה, אך קרוב לוודאי נכתב בפרובנס בתחילת המאה הארבע עשרה, כאמור.⁹ שלושת הביאורים האלה השפיעו השפעה רבה על הביאורים שנכתבו אחריהם, במיוחד בספר החל מהמחצית השנייה של המאה הארבע עשרה.

הביאור הקדום ביותר לפירושו של אבן עזרא לתורה ששרד הוא ביאורו של ר' אלעזר בן מתתיה. בדומה לביאורו של ר' משה אבן תבון הוא נכתב במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה, ככל הנראה במרחב הביזנטיני.¹⁰ מקום מוצאה של משפחתו של ר' אלעזר הוא צפון צרפת אבל ר' אליעזר נדד לקנדיאה, ומשם הגיע למצרים ואחר כך המשיך בנדודיו. בדומה לפרשני אבן עזרא בפרובנס, הוא ראה את עצמו כתלמידו של הרמב"ם, אך נמשך גם לפירושו של אבן עזרא וראה קרבה יתרה בין שני ענקי הרוח האלו.¹¹ במקרה של ר' אליעזר אנו עדים להשפעה העצומה של התרבות היהודית הפרובנסלית על ביאורו על אף המרחק הגאוגרפי. הוא נשען לא מעט על חיבורים מדעיים ופילוסופיים שתורגמו בפרובנס והגיעו לידיו, ויש לציין כי הגיעו לידיו זמן קצר לאחר שתורגמו.

171-176. את הקטע לפרשת 'יחיי' פרסם קודם לכן פרידלנדר, 'מסות על כתבי ראב"ע', עמ' 65-66. לא ברור אם מדובר בקטעים מפירוש נוסף לספר בראשית, שאבן עזרא העביר כשיעורים בעל פה כשהיה בלונדון, או שמדובר על פירושים לעניינים נבחרים. יש להוסיף ששרד פירוש שמיוחס לאבן עזרא גם לויקרא כג, טו, והודפס שם, עמ' 69-71.

⁶ ראה אוריאל סימון, און מלין תבחן: מחקרים בדרכו הפרשנית של ר' אברהם אבן עזרא, רמת-גן תשע"ג, עמ' 381-388; וראה חיים קרייסל, ר' משה אבן תבון: חייו וחיבוריו, בתוך: כתבי ר' משה אבן תבון, מהדורת חיים קרייסל, קולט סיראט, אברהם ישראל, באר-שבע תש"ע, עמ' 23-25. יש לציין שבנוסף לתרגומו הרבים של ספרות פילוסופית ומדעית, חיבר ר' משה אוסף של ספרים העוסקים בפרשנות פילוסופית שרובם לא שרדו; ראה שם, עמ' 15-25.

⁷ לדין בביאור זה ראה דוד בן-זוון, "פרשת הכסף" לר' יוסף אבן כספי, בתוך: חמישה קדמוני מפרשי ר' אברהם אבן עזרא, מהדורת חיים קרייסל ואחרים, באר-שבע תשע"ז, עמ' פז-צה.

⁸ לדין בביאור זה ובעיית מחברו ראה אליעזר דוידוביץ', 'ביאור ר' ישעיה בן מאיר', בתוך: חמישה קדמוני מפרשי ר' אברהם אבן עזרא, עמ' סה-פו.

⁹ לדין בביאור זה ובעיית מחברו ראה חיים קרייסל, 'אוות נפש', בתוך: חמישה קדמוני מפרשי ר' אברהם אבן עזרא, עמ' צז-קטו.

¹⁰ לדין בביאור זה ומחברו ראה אורלי שושן, 'ביאור ר' אלעזר בן מתתיה', בתוך: חמישה קדמוני מפרשי ר' אברהם אבן עזרא, עמ' לט-סד.

¹¹ על הקשר בין הרמב"ם לבין אבן עזרא בעיני הפרשנים הראשונים ראה Tamás Visi, 'Ibn Ezra, A Maimonidean Authority: The Evidence of the Early Ibn Ezra Supercommentaries', in: James Robinson (ed.), *The Cultures of Maimonideanism*, Leiden 2009, pp. 89-131.

הביאור המקיף ביותר ל'ספר הישר' הוא הביאור שנכתב על ידי ר' יהודה ליאון בן ר' משה משקוני, ומכונה 'אבן העזר'.¹² משקוני התחיל לכתוב ביאור זה בשנת 1361 בערך. הוא עמל עליו עד למותו, לפני שנת 1375, באי מיורקה, שהיה בשליטת מלך אראגון. למרות שביאורו מסתיים בסוף ספר דברים, משקוני לא השלים אותו כפי שנראה להלן. הביאור שרד בכתב יד אחד, שאורכו 389 דפי פוליו, ומועתק בעיר תלמסאן שבאלג'יריה בשנת 1490 (כ"י לונדון-מונטיפיורי 49). עד כה ביאור זה לא נדפס, להוציא קטעים ממנו.¹³ קשה להצביע במרחב היהודי על דמות ימי-ביניימית יותר קוסמופוליטית מר' יהודה משקוני, או על ביאור עשיר ומגוון יותר לפירושו של אבן עזרא על התורה מהביאור 'אבן העזר'.

חיי המחבר, נודדיו ויצירותיו

מקור רוב הידיעות שלנו על המחבר הוא הקדמתו ל'אבן העזר'. פרטים נוספים ניתן ללמוד ממה שהוא כתב בתוך הביאור עצמו. הקדמתו לחיבורו הידוע יותר, הוא מהדורתו של 'ספר יוסיפון', אף היא מוסיפה לידיעות שלנו על חייו.¹⁴ ולבסוף, נשמר גם שטר מכירת ספרייתו אחרי מותו עם רשימת הספרים הכלולים בה (בהעתקה לאותיות לטיניות).¹⁵

בהקדמתו ל'אבן העזר' ר' יהודה משקוני מתאר את ראשית נודדיו כדלהלן:

כי נודדתי מארצי מאכרידה המדינה ממלכות בולגריאה מאדנות שרויאה, ממשלת דת מלכות היונים הרשעה. והיתה לי הישועה מאת יי' בהתנודדי אנה ואנה לבקשת החכמה, ובאתי באי אגריפון. ויצקתי מים על יד השלם החכם האמתי, אדני מארי ורבי, אבי אבי רכב ישראל ופרשיו, הרב רבינו שמריה, הכולל כל מדע וכל חכמה, ומלאכי עליון כל סתום לא עממוהו, כי מלאך יי' צבאות הוא. אחר נתבקש בישיבה של מעלה, וגליתי ממדינה למדינה ומעיר לעיר לבקש שלמי החכמה ליצוק מים על ידיהם (א, 8).

העיר אכרידה [= Ochrida] היא באזור צפון מקדוניה. באותה עת היא הייתה שייכת לבולגריה, אך נכבשה על ידי ממלכת סרביה [= 'שרויה'?] בשנת 1334. למרות שהממלכה הביזנטית לא שלטה יותר באזור, הכנסייה היוונית המשיכה להיות הכנסייה

¹² לדיון על ביאור זה ראה במיוחד Moritz Steinschneider, *Gesammelte Schriften*, Berlin 1925, ss. 536-570. על שמו של משקוני ראה Steven Bowman, *The Jews of Byzantium 1204-1453*, Alabama 1985, p. 133 n. 11. [להלן: יהודי ביזנטיון].

¹³ ראה ר' יהודה ליאון אבן משקוני, הקדמה לאבן העזר, מהדורת אברהם ברלינר, בתוך: אוצר טוב ב (תרל"ז-תרל"ח), עמ' 1-10. הפירוש לבראשית א, א-ב נדפס על ידי נפתלי בן-מנחם, אוצר יהודי ספרד ב (תשי"ט), עמ' 43-54. דב שוורץ הדירי שני קטעים ארוכים מ'אבן העזר' שדנים בסוד האפור, החשן והאורים ותומים (שמ' כח, ו), ובסוד השעיר המשתלח (וי' טז, ח); ראה דב שוורץ, אסטרוולוגיה ומגיה בהגות היהודית, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 293-350.

¹⁴ ראה ספר יוסיפון ליוסף בן גוריון הכהן, נדפס על ידי חיים הומינר, ירושלים תשט"ז, עמ' 34-40. על מהדורה זו ראה בומן, יהודי ביזנטיון, עמ' 134-137.

¹⁵ ראה Moritz Steinschneider, 'La Bibliothèque de Léon Mosconi', *REJ* 40 (1900): 168-187. [להלן: 'הספרייה של משקוני'].